

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
И
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

LXI

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкаћ,
др Милка Ивић, др Лили Лашкова, др Александар Лома,
др Софија Милорадовић, др Александар Младеновић, др Мирослав Николић,
др Асим Пецо, др Предраг Пийер, др Слободан Ремейић, др Андреј Н. Собољев,
др Живојин Сијанојчић, др Срећко Танасић, др Зузана Тојолињска,
др Драго Ћујић, др Егон Фекеше, др Викџор Фридман*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
2005

Ризница „увелих“ речи
Светозар Гаговић, Из лексике Пиве (село Безује), Српски
дијалектолошки зборник LI, Београд 2004, 1–312.

У оквиру 51. броја часописа *Српски дијалектолошки зборник* објављена је збирка речи из Пиве коју је сакупио и уобличио Светозар Гаговић. Иако на корицама носи 2004. годину, поменути број часописа изашао је тек почетком пролећа ове, 2005. године, када *Српски дијалектолошки зборник* обележава стогодишњицу свога постојања. Тако су, случајно или не, читаоци овог реномираног часописа, поводом његовог значајног јубилеја, добили на дар изузетно дијалекатско штиво које ћемо, у овом кратком осврту, покушати да осветлимо из једног специфичног угла.

Из Увода збирке сазнајемо да се аутор определио за речник диференцијалног типа, бележећи првенствено речи које полако ишчезавају из језика, а од „обичних“ само оне које се одликују специфичним значењем или пак особеним морфолошким и фонетским саставом. Рад на прикупљању грађе трајао је више од две деценије, а његов резултат је збирка која је пред нама. Она садржи око седам хиљада речи (са приближно осам хиљада значења) које би, према ауторовим речима, требало да верно одсликају „бар дио материјалне и културне, духовне баштине пивских горштака“.

Значај оваквих речника за лингвистичка истраживања не треба посебно истицати. Они доносе материјал који је подједнако занимљив дијалектолозима, лексиколозима, семантичарима, етимолозима... Будући да аутор ових редова припада последњој од поменутих група истраживача, логично је што се лексичка грађа Пиве овде посматра пре свега са становишта њеног доприноса етимологији, како српској, тако и словенској у целини.

За етимолога, све речи које је аутор прикупио првенствено имају вредност потврде, и прелиминарно се могу рангирати на следећи на-

чин: а) општераспрострањене речи; б) речи карактеристичне за црногорске говоре; в) речи потврђене само у говору Пиве.

У прву групу могли би се сврстати облици: *баулайти*, *закомоштайти*, *збаитргайти*, *кобељайти*, *намезгайти*, *йроловрњайти* итд. Они не само што употпуњују слику о ареалној распрострањености дате речи, већ пружају и неке друге релевантне податке.

Тако, на пример, поред уобичајеног *бауљайти* „кретати се побачке“, у говору Пиве постоји и његова фонетска варијанта *баулайти* која би, уколико је примарна, говорила у прилог повезивању овог глагола са основним (*х*)*улайти се* „шуњати се, смуцати се“, даље у вези са *фулайти се* „вући се“, *хулийти се* „прегибати се“, слн. *hūliti* „сагибати“, *fūliti* „ићи вукући ноге“ итд.¹

Такође, поред облика *лаврњайти* „трчкарати тамо-амо, лутати, тумарати“, добро посведоченог у суседним Ускоцима, али и у удаљеној Лици, у говору Пиве забележен је и фонетски измењен облик *йроловрњайти* „пролутати, проћи којекуда“ (према истозначном *йролаврњайти* у Ускоцима). У основи наведених облика лежи глагол *врњайти* „лутати без циља, скитати“, који се најпре може објаснити као варијанта од *врљайти* „id.“. Иницијално *ло-* вероватно је настало под утицајем облика *логрњайти* „оргати, тутњети“, такође из Пиве (уп. нарочито *йрологрњайти* „протутњети, прооргати“), који ни сам нема решену етимологију. Уколико би се пак облици *лаврњайти*, *ловрњайти* посматрали напоредо са *шалаврњайти* „лутати без циља“ из Роваца и *шоловрњайти* „id.“ из Ускока, њихови иницијални елементи могли би се сматрати осамостаљеним деловима двосложних префикса *шала-*, *шоло-*.²

Другу врсту информације преноси нам облик *закомоштайти* „увити, умотати, завити, обавити“, повратно *закомоштайти се* „замотати се“. Он нам показује да је основни глагол *комоштайти се* „мотати се, врзмати се“ (образован помоћу архаичног префикса *ко-* од глагола *моштайти*), поред општераспрострањене изведенице *окомоштайти* „обмотати, омотати“, развио и другу, са префиксом *за-*.

Исти је случај са обликом *збаитргайти* „саћи са напором“, који сведочи да глагол *баитргайти*, поред већ познатих деривата *добаитргайти (се)*, *забаитргайти (се)*, *избаитргайти (се)*, *набаитргайти* — има и облик са префиксом *с-*. Осим тога, овај глагол је у Пиви развио и значење „лутати, ићи којекуда“ (посведочено још и у Ускоцима), као и

¹ О глаголу *бауљайти* в. А. Лома, Перинтеграција *об-* > *б-* као етимолошки проблем, *Јужнословенски филолог* LVI/1–2, Београд 2000, 613.

² О овим глаголима в. М. Бјелетић, Српскохрватско *чалабрунџити*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику* XXXVI/2, Нови Сад 1993, 39.

„мрсити, умотавати, гужвати“: Не батрај ту пређу, чујеш ли ме?, које се јавља и у облику са префиксом *из-*: *избајџгајти* „измрсити, изгужвати, искидати“. И управо последње поменуто значење („кидати“) доводи овај глагол у везу са *џргајти*, на основу чега се иницијални слог тумачи као експресивни префикс *ба-*.³

Прелазећи на раван семантике, долазимо до глагола *кобељајти* (*се*) који нам је превасходно познат у значењу „напорно, с муком ићи, живети и сл.“. У Пиви, међутим (а слична је ситуација и у Ускоцима), овај глагол се најчешће јавља у значењу „котрљати“ (уп. *закобељајти* „закотрљати, откотрљати“, *накобељајти* „накотрљати, наваљати, нанети“, *скобељајти* „скотрљати“), које Скок сматра његовим основним значењем од којег се метафорички развило значење „трудити се, мучити се“. Он у глаголу издваја префикс *ко-* и помишља да би исходни облик могао бити глагол *јељајти*, са каснијим ономатопејским варирањем *џ > б*.⁴ Ако би Скокова претпоставка о примарности значења „котрљати, ваљати“ била тачна, онда би се облик *кобељајти* могао протумачити и као фонетска варијанта истозначног, али далеко шире распрострањеног облика *кобрљајти* (такође без јединствено прихваћене етимологије), будући да је за експресивну лексику карактеристична замена гласа *р* вокалом.

Облици из Пиве у неким случајевима потврђују исправност већ изнетих етимолошких тумачења. Тако се, рецимо, глагол *истомезгајти* „истући, изударати“, без обзира на неподударност значења, доводи у везу са *мезгајти* „превртати несажвакани залагај у устима“, при чему се у њему издваја уметнути елемент *-џо-*.⁵ У говору Пиве не само да постоји додатна потврда разматраног глагола, уп. *џумезгајти* „тући, ударати“, већ и исходни глагол *намезгајти* у одговарајућем значењу „истући, ишибати“: Намезгала му је гузицу, па се сад жив не чује, који доказује тачност предложене творбене анализе.

У другу групу спадају потврде које допуњују круг лексема специфичних за црногорске говоре.

Тако се, на пример, облицима *кекеџиј се* „изваљивати се и лешкарити“ (Васојевићи), *искекеџијти* „врћи на леђа, оборити“, *искекеџијти се* „комотно лећи, извалити се“ (Ускоци), „пружити се непомично, уочено (обично о лешу)“ (Трешњево), „угинути, црћи“ (Никшић), *ске-*

³ Уп. Лома I.c.

⁴ Уп. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* II, Zagreb 1972, 118 s.v. *kobeljati*.

⁵ Уп. И. П. Петлева, К вопросу о словах с усилительным (-)to- ((-)ta-, (-)tu-) в славянских языках, *Этимология* 1978, Москва 1980, 67.

kéčijiti „пасти“, *скекéchijiti се* „сабити се, стиснути се“ (Ускоци) — придружује и потврда из Пиве *накекéchijiti се* „накривити се, искривити се, бити у косом положају“. У основи свих наведених облика лежи глагол *кечijiti*. Скок овај глагол у значењу „искесити (зубе)“, „искривити се“ доводи у везу са *késijiti се* „показивати зубе“, третирајући га као једну од његових варијаната, насталу заменом сугласника *c > č*.⁶ Потврда из Пиве носи основну семантику разматраног глагола, тј. „кривити се“, одакле се регуларно развијају секундарна значења „испружити се, истегнути се, лећи, извалити се“ > „умрети, црћи“.

Речник Пиве доноси и облике *ѡдмршијijiti се* „мрштити се, љутити се“, *наѡдмршијijiti се* „намргодити се, натмурити се, намрштити се“ и *сѡдмршијijiti се* „намрштити се, смрачити се, бити нерасположен; набрати чело“, показујући да је овај глагол, образован помоћу експресивног префикса *ѡо-* од основног *мршијijiti се*, веома добро потврђен у црногорским говорима (јавља се још у Ускоцима, Васојевићима, Пљевљима, Прошћењу).

Облици *зѡѡшалаушијijiti се* „постидети се“, *ѡѡшалаушијijiti се* „ид.“ и *ѡѡшалаушијijiti се* „стидљиво, покуњено, са осећањем непријатности“ додају ново значење породици речи глагола *ѡшалаушијijiti се* „примиривати се да се не буде опажен, прикрадати се“ (Загарач), *ѡѡшалаушијijiti се* „покрасти; покупити“, *ѡѡшалаушијijiti се* „примирити се, повући се“, „растужити се, сневеселити се“ (Ускоци), *ѡѡшалаушијijiti се* „ућутати се, притајити се, умудрити се; понашати се као кривац“ (Прошћење), *ѡшалауша* „ћутљива, најчешће подмукла особа“ (Загарач), *ѡѡшалаушешен* „потиштен“ (Ускоци). Најближе формално-семантичке паралеле овог етимолошки нејасног глагола налазимо у рум. дијал. *a tăuși* „сакрити, преварити“ и буг. дијал. *зауша, заушвам* „отићи некуд тајно“, са којима би се могао довести у везу и с.-х. глагол *ѡшнујijiti* „крадом брзо проћи или протрчати“, који Бориш изводи од псл. **šьbnqti*, облика тренутног вида према **šibiti* „савијати“.⁷ За глагол *-ушијijiti* могло би се претпоставити исто порекло, али под условом да је он секундарно образован на основу већ упрошћеног *ушнујijiti*. У том случају, иницијални елемент *ѡшала-* могао би се објаснити као експресивни префикс *ѡша-* (посведочен и у румунском глаголу), који је на нашем терену проширен слогом са ликовом *ла-*,⁸ уп. горе *шала-*.

⁶ Уп. Skok op. cit. 75–76 s.v. *késiti*¹ (*se*).

⁷ Уп. W. Boryś, *Serbsko-chorwackie studia leksykalne, Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику XXIII/1*, Нови Сад 1980, 30–32.

⁸ Уп. М. Бјелетић, *Отново за словообразователни елемент -то-* (врху материјал предимно от сръбохрватските диалекти), *Български език 2001–2002/1*, Софија 2002, 118.

Трећу групу чине речи забележене само у Пиви, које немају потврда из других српских говора. Најчешће су то локалне експресивне креације типа *багузайти*, *нашевеланийти се*, *јагрисковайти*, *ћайокуснуйти*, *ћаланйрда*, *шаламануйти* итд.

Глагол *багузайти* „ићи ситним корачајима, вући се“ развио је широку лезу изведеница, уп. *добагузайти*, *забагузайти*, *избагузайти*, *набагузайти*. Образован је помоћу експресивног префикса *ба-* од основног *гузайти* „ићи мичући гузовима тамо-амо, неспретно ићи“ (Ускоци). Занимљиво је да у Пиви није забележен основни глагол, већ само његова суфиксална изведеница *гузѐљайти* „ићи полако, тромо, гегати се“, присутна и у говору Ускока и Васојевића.

Поред облика *навеланийти се* „навадити се“, у Пиви је посведочен и истозначни облик *нашевеланийти се*. Сам глагол *веланийти се* „навађати се, уобичајивати“ (Ускоци) релативно је добро потврђен у црногорским говорима, али за сада нема етимолошко решење. Евентуално би се могао довести у везу са *вѐлайти* „беспосличити“, „путовати којекуда без циља“, „ићи којекуда, скитати“. Као семантичка и творбена паралела пивских облика може послужити пар *нашоверсйи се* „натурити се, спопасти кога“ : *наврсйи се* „почети сметати, досађивати“.⁹

Глагол *јагрисковайти* „стално нешто јести, грицкати“ очито је у вези са *грйскайти* „грести“, док му у семантичком погледу одговара именица *грйскало* „особа која непрестано нешто гриска“, забележена на Банији. Облик *-грисковайти* вероватно је образован према итеративу *-гризовайти*.

Истом семантичком кругу припада и глагол *ћайокуснуйти* „појести на брзину“, који стоји у вези са *йокусайти* „појести“ (Ускоци). Он би се могао протумачити и као резултат контаминације *ћаййййти*, *ћайнуйти* „мало појести“ и *кўсайти* погрд. „јести“, будући да су оба глагола фреквентна у црногорским говорима.

Именица *ћаланйрда* „она која много прича, бестидница“, посведочена само у Пиви, изведена је од глагола *ћалайрдайти* „брбљати, ћаскати, говорити којешта“.¹⁰ У његовој основи лежи глагол *йрдейти* који се у експресивном говору употребљава као пејоративна метафора. У Пиви је, на пример, забележен облик *йрдлайти* „говорити глупости“, али и сложеница *луйоёрдайти* „причати којешта, лупетати“, одагле *луйоёрд* „онај који прича којешта, лупета“. У српским говорима

⁹ Уп. Бјелетић оп. cit. 115.

¹⁰ О овом глаголу в. М. Бјелетић, Српскохрватско *чалабрынуйти*, *Зборник Мајице срјске за филологију и лингвистику XXXVI/2*, Нови Сад 1993, 38.

постоје бројне творбено-семантичке паралеле именице *ћаланїрда*, уп. *алаїрда*, *лаїрда*, *ћаїрда*, *ћуїрда*, *ћеленїрда* итд.

Глагол *шаламануїти* „украсти, узети крадом, присвојити“ очигледно стоји у вези са *маћнуїти* „украсти, здипити на брзину“ (Рожаје), при чему би се иницијално *шала-* могло третирати као двосложни експресивни префиксални елемент.

Познато је да црногорски говори, као и сви остали периферни говори, добро чувају архаичну словенску лексику. Са становишта словенске етимолошке науке таква лексика је од непроцењивог значаја јер доприноси реконструкцији прасловенског лексичког фонда, расветљавању историјских односа међу словенским дијалектима и употпуњавању слике о дијалекатској рашчлањености прасловенског језика. Речник Пиве обилује досад незабележеним лексичким архаизмима који целовитије осветљавају још нерешене (или допола решене) етимолошке проблеме, те стога представља прави изазов и „посластицу“ за етимолога. Осврнућемо се на неколико изразитих примера.

Глагол *вѣдиїти* „венути, копнити, старити; бледети, губити боју, свежину“ омогућава да се прецизира тумачење блр. дијал. *вјдзецъ* „венути, сахнути“. Овај глагол се у белоруском етимолошком речнику изводи од псл. **vędnęti*, уз напомену да му је морфологија нејасна.¹¹ Међутим, када се блр. глагол доведе у везу са обликом из Пиве (где је *-иїти < -ęti*), као и са укр. дијал. *чав'јдїти* „боловати, венути“ (где је основни глагол проширен експресивним префиксом *ча-*), јасно је да се на основу та три облика може реконструисати псл. **vędęti*, у ком случају и морфологија блр. глагола постаје сасвим прозирна.¹²

Глагол *вїратиїти* „чилети, нестајати“, који се заједно са својим семантичким панданом, укр. дијал. *ковирїти* „боловати, мршавити, слабити, пропадати“, може уврстити међу континуанте псл. **verti*, **vьrę* „савијати“ (уп. нарочито **vь-verti*, *-vьrę* „савити на унутра“ > с.-х. *ўвѣријети се*, *ўвѣрѣ се* „савити се, стиснути се“), проблематизује питање исходишта значења „слабити, чилети“, будући да се оно у литератури досада најчешће везивало за хомонимну основу **vьręti* „врети, кључати“.¹³

Глагол *уковѣзнуїти* „омршати, ослабити; изгубити свежину, бујност, усахнути (о биљкама)“, усамљен на српском терену, има свој

¹¹ Уп. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 2, Мінск 1980, 298.

¹² Уп. М. Бјелетић, Прилог проучавању словенских лексичких паралела (с.-х. *чавѣдаїти* и укр. *чав'јдїти*), *Студії з ономастики та етимології* 2005, Київ 2005, 191.

¹³ Уп. М. Бјелетић, Прилог проучавању псл. **ver-*, *Studia etymologica Brunensia* 3, Brno (у штампи).

формални пандан у укр. дијал. *ков'язнути*, *заков'язнути* „кочити се; смрзавати се; умирати“, које се тумачи као изведеница префиксом *ко-* од *в'язнути* и може се свести на псл. **ko-vez-*.¹⁴ За гнездо глагола **vez(a)ti* карактеристична је семантика везивања, спајања, али је тај глагол развио и значење „(о)слабити, (из)губити снагу“, уп. *завезати* „бити на измаку снага, малаксати, изнемоћи“. Након творбеног рашчлањавања глагола *уковезнути* на префиксе *у-*, *ко-* и основу *везнути* (< **veznōti*) лакше се разазнаје његово окружење у оквиру српско-хрватског језичког континуума. Том окружењу припадају, пре свега, заст. *везнути* „запињати, запети; западати, запасти; упадати, упасти; (у)тонут“, кајк. *везнати* „заглавити, уклештити се“, затим облици са префиксима *за-* и *у-*: *завезнути* „заглибити, заглавити“ (Херцеговина), чак. *завезнути* „запасти ногом између два оштра и непомична камена“, кајк. *увезнати се* „не моћи се избавити из теснаца“, *уезнути* „заплести се, побркати се, замрсити се, помести се“. Са семантичког аспекта сасвим је оправдано и повезивање глагола из Пиве са поменути украинским лексемама, будући да међусобну повезаност значења „смрзнати се“ и „слабити“, тј. „укочен, окрућен (од зиме), непокретан, обамро“ и „слаб“ потврђују примери типа *смрзло* „млитава, неотпоран мушкарац“ (Љештанско), рус. дијал. *зябель* „мршав, слаб човек“ (< *зять* „мрзнати, зепсти“) итд.

Семантички готово истовестан глагол *чевизити* „бити све мршавији, слабији“, са изведеницама *ишчевизити* „постати јако мршав, смршати, ослабити“ и *учевизити* „id.“, такође има свој пандан у укр. дијал. *ковизити* „мучити“ (алтернирање префикса *ко-* и *че-* испред исте основе сасвим је уобичајена појава), *ковизнути* „животарити; бити болестан, боловати“, *заковизнути*, *заковизити* „охладити се, озепсти, промрзнати, укочити се, укрутити се; пропасти“. У украјинском етимолошком речнику констатује се да разматрани облици нису сасвим јасни, али да су можда у вези са *ковизка* „палица са закривљеним крајем“,¹⁵ у ком би случају првобитно значење било „сагибати, извијати, савијати“ (паралелизам значења „савијати се, сагибати се, увијати се“ : „боловати; умрети“ поткрепљују бројне паралеле, уп. рус. *загибаться* „бити тешко болестан, бити на самрти“ итд.).¹⁶

Поред ових ексклузивних пивско-украјинских изоглоса, треба поменути и именицу *баламушина* „онај који је глуп, смушен, неодго-

¹⁴ Уп. *Етимологічний словник української мови* 2, Київ 1985, 488.

¹⁵ Уп. *op. cit.* 484.

¹⁶ О глаголима *уковезнути* и *чевизити* детаљније в. М. Бјелетић, Прилог проучавању псл. **vez-*, Зборник радова посвећен Ж. Ж. Варбот, Москва (у штампи).

воран“, потврђену и у Бјелопавлићима, која заједно са *баламуџа* „ништа човек“ (Загарач), „блебетало“ (Грахово), „циркусарија, којештарија“ (Прибић) представља дериват глагола *баламуџиџи* „обмањивати, заслепљивати“ (Озаљ), *баламџаџи* „брбљати“ (Махићно), *забаламуџиџи* „брбљајући прикрити истину, обманути“ (Озаљ), *збаламуџиџи* „отаљати посао“ (Загарач). У етимолошкој литератури не постоји јединствено тумачење облика *баламуџиџи* < **balamḡiti*. Аутори се углавном слажу да је у питању сложеница са *-*mḡiti* у другом делу, али је спорно порекло компоненте *bala*-. Једни у њој виде творевину ономатопејског карактера, други — корен **ba*- проширен експресивним формантом *-l-*, а трећи сматрају да је читава породица речи страног порекла, од монголског *balamut*. Дуго се веровало да је глагол *balamutiti* ограничен искључиво на севернословенско подручје. Међутим, примери из црногорских говора, као и чакавско-кајкавске потврде,¹⁷ представљају доказ да је исти глагол постојао и на јужнословенском језичком простору.

У закључку желимо да истакнемо да је збирка речи из Пиве један од најдрагоценијих српских дијалекатских извора који су се у последње време појавили, надајући се да смо овим кратким освртом то и показали. Жеља нам је била да будућем читаоцу дочарамо бар делић богатства, свежине и експресивности лексике која се крије међу корицама овог речника. За крај ипак препуштамо реч аутору, који је на најлепши начин исказао суштину свог племенитог подухвата: „У почетку сам записивао само оне [речи] које су полако нагињале забораву и потпуном губљењу. Према њима сам се често односио као према живим бићима, јер је, бар за мене, свака од њих имала своју душу, свој крвоток, своје сузе и капљице зноја, своју патњу, чежњу или бол, или, пак, мржњу, љубав и наду. Можда се све то мени тако причињавало, као много штошта у животу, па сам баш те умируће и увеле ричи прво и почео да биљежим, мислећи да им тако помажем да остану у животу, јер су оне носиле одраз давнине. Сакупљене у заједничку прегршт све су ми се учиниле једнако важним, неодвојиве једне од других, јер су подједнако одражавале народни живот и у себи носиле особености гледања и душу народа мога родног краја. Прикупљене и предате надолазећем времену отргнуће се коначном и безнадежном забораву.“

Београд

Марџа Бјелеџић

¹⁷ Уп. W. Boryś, *Dijalektološki rječnici kao izvor za proučavanje najstarijeg sloja domaćega hrvatskoga ili srpskoga leksika*, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 8, Zagreb 1989, 16.